

## บทสังเคราะห์

### กลุ่มนิเทศศาสตร์และนวัตกรรมการจัดการ

การประชุมวิชาการหัวข้อเรื่อง "นวัตกรรมการสื่อสารเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน" (Innovative Communication for Sustainable Development) เป็นส่วนหนึ่งของการประชุมวิชาการระดับชาติในวันคล้ายวันสถาปนา 48 ปี ประจำปี 2557 สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ ภายใต้หัวข้อ "พัฒนบริหารศาสตร์ในบริบทอาเซียน" (Toward ASEAN Development Administration) ที่จัดขึ้นเมื่อวันที่ 1 เมษายน 2557 โดย คณะนิเทศศาสตร์และนวัตกรรมการจัดการ ซึ่งในการประชุมวิชาการครั้งนี้ รองศาสตราจารย์ ดร. กายูจนา แก้วเทพ ให้ความรู้และแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับนิยามความหมาย ความสัมพันธ์ระหว่างการสื่อสาร และกระบวนการที่เปลี่ยนไปของคำที่เกี่ยวข้องกัน 3 คำ คือ นวัตกรรมการสื่อสาร การสื่อสารกับนวัตกรรม และการสื่อสารกับการพัฒนาอย่างยั่งยืน ผ่านบทความเรื่อง "ทิศทางนวัตกรรมการสื่อสารเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน" ว่า นวัตกรรมการสื่อสาร จากเดิมที่มักจะคิดกันว่าต้อง "นำมาจากภายนอก" โดย "ผู้เชี่ยวชาญ" นำมาถ่ายทอดให้ชาวบ้าน/ประชาชนซึ่งเป็นฝ่ายรองรับนวัตกรรม (adopter) แต่ในราวช่วงทศวรรษ 1980 ได้มีการนำเสนอกระบวนการใหม่เรื่องการแพร่กระจายนวัตกรรมใน 2 แง่มุม แง่มุมแรกก็คือ นวัตกรรมนั้นไม่จำเป็นต้อง "นำเข้ามาจากภายนอก" เท่านั้น แต่อาจจะเกิดมาจากการค้นคว้าของ "คนภายในชุมชน" เอง (positive deviant) แง่มุมที่ 2 ก็คือ แม้คนในชุมชนจะรับนวัตกรรมจากภายนอก แต่กระบวนการรับนั้นก็มีใช่เป็นแบบทางเดียว เพราะชาวบ้านที่รับนวัตกรรมนั้น ได้ "ทั้งรับ ทั้งดัดแปลง/ปรับประยุกต์ นวัตกรรมไปพร้อมกันด้วย" (Re-invention) ความใหม่ของนวัตกรรมจึงเป็นความใหม่ร่วมที่เกิดทั้งจากภายนอกและภายในประสานกัน กล่าวคือ ทั้งจากฝ่ายผู้ถ่ายทอดและผู้รับนวัตกรรม

ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างการสื่อสารและนวัตกรรมนั้น การสื่อสารกับนวัตกรรม ในกระบวนการนี้ เดิมมักจะรับรู้ว่าเป็นเมื่อเกิดนวัตกรรมไม่ว่าจะเป็นความคิด/อุดมการณ์ วัตถุ/สิ่งของ หรือแบบแผนการปฏิบัติ การสื่อสารจะถูกมองว่าเป็นเครื่องมือหรือกลไกในการแพร่กระจายนวัตกรรมนั้นๆ คือ ความใหม่จะอยู่ที่ตัวนวัตกรรม แต่หากจะพิจารณาอีกด้านแล้วสำหรับนักนิเทศศาสตร์ที่ถือว่าเป็นผู้ที่มีความรู้ความชำนาญในเรื่องการสื่อสารเป็นการเฉพาะ คงจะต้องทำหน้าที่ตอบคำถามที่ว่า "การสื่อสารมีอะไรใหม่ๆ ในตัวเครื่องมือหรือกลไกหรือไม่"

สุดท้ายสำหรับความสัมพันธ์ระหว่าง การสื่อสารกับการพัฒนาอย่างยั่งยืนนั้น สามารถมองได้ใน 2 มิติ คือ มิติแรกกับคำถามที่ว่า การสื่อสารช่วยสร้างหรือประคับประคองการพัฒนาให้ยั่งยืนได้อย่างไร และมิติที่ 2 กับคำถามที่ว่า การสื่อสารจะมีความยั่งยืนหรือไม่ในแง่ของมุมของการพัฒนา ซึ่งคำตอบของคำถามเหล่านี้จะต้องพิจารณาทั้งตัวบ่งชี้ความยั่งยืนและการสร้างเงื่อนไข/กลไกความยั่งยืนควบคู่กัน สำหรับตัวบ่งชี้ความยั่งยืน ได้แก่ การพิจารณางานวิจัย หัวข้อวิทยานิพนธ์ หรือตำราเรียน ทางด้านนิเทศศาสตร์เพื่อการพัฒนาว่ามี

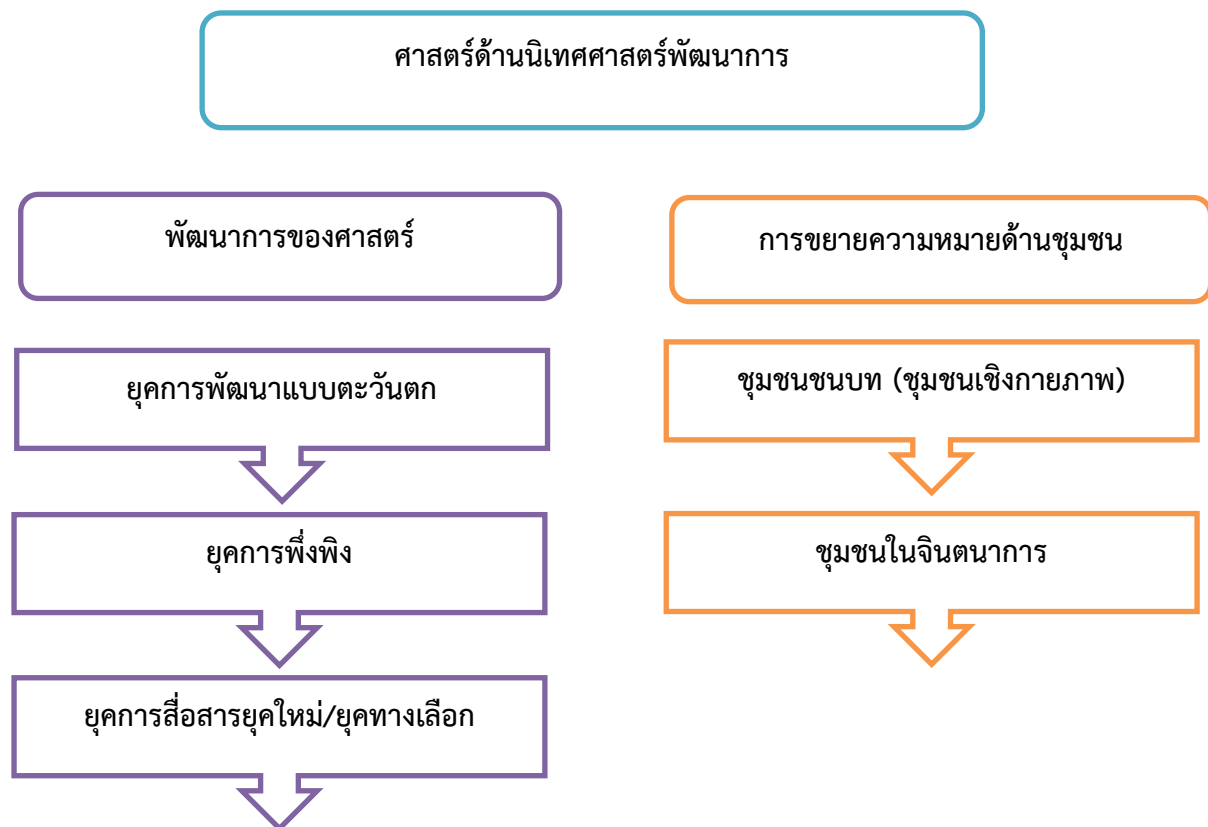
การผลิต/สร้างหรือนำแนวคิดใหม่ๆ มาใช้บ้างหรือไม่ ภายใต้เงื่อนไขความยั่งยืนที่ว่า ความรู้ด้านการสื่อสาร นั้น มีแหล่งผลิต/สร้างความรู้และแหล่งการใช้ความรู้ที่การกระจายอย่างเสมอภาค/ยุติธรรมสำหรับทุกภาค ส่วนของสังคม ทั้งภาครัฐ ภาคธุรกิจ และภาคประชาชน นอกจากตัวบ่งชี้ความยั่งยืนแล้วคำถามที่สำคัญอีก คำถามหนึ่งคือการสร้างเงื่อนไขโลกที่จะสร้างความยั่งยืนให้กับนิเทศศาสตร์เพื่อการพัฒนา ซึ่งประเด็น สำคัญคือหลักการของการพึ่งตนเองและพึ่งพากันเองในทางวิชาการ ได้แก่ การพึ่งพาตนเองโดยการพยายาม แสวงหาและสร้างความรู้ทางวิชาการด้วยตนเอง แทนที่จะหยิบยืมมาจากโลกตะวันตก ทั้งนี้ในความเป็นจริง แล้วสังคมไทยก็มีทุนความรู้ในเรื่องดังกล่าวอยู่มากมายโดยเฉพาะในภาคปฏิบัติการ และการสร้างเครือข่าย ทางวิชาการด้านนิเทศศาสตร์ ในรูปแบบต่างๆ เพื่อผลิตและสร้างสรรค์ความรู้ด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนาให้ เข้มแข็ง การพึ่งพาคนอื่นด้วยการนำสาขาวิชาอื่นไปรวมตัวกับสาขาวิชาอื่นๆ เพื่อให้เรื่องการสื่อสาร ยึดโยงทางวิชาการและได้ทำประโยชน์ให้แก่วิชาการกับศาสตร์ต่างๆ ทั้งนี้สิ่งสำคัญที่จะทำให้การรวมตัวทาง วิชาการเช่นนี้เป็นไปได้ก็คือ นิเทศศาสตร์จะต้องขยายขอบเขตของคำว่า “สื่อ” ว่ามิใช่มีแต่สื่อมวลชนและสื่อ บุคคลเท่านั้น หากจะต้องขยายไปทั้งสื่อไปยังสื่อกิจกรรม สื่อพื้นที่ สื่อวัตถุ สื่อเฉพาะกิจ สื่อเฉพาะกลุ่ม สื่อ เฉพาะกาล ฯลฯ กล่าวคือ นอกจากสื่อจะมองว่าสื่อเป็นช่องทางการสื่อสารแล้ว จะต้องมองว่าสื่อยังอาจเป็น พื้นที่สาธารณะเพื่อการต่อรองอำนาจ เป็นพื้นที่สร้างอัตลักษณ์ หรือเป็นพื้นที่สร้างสันติภาพได้อีกด้วย อย่างไรก็ตามสิ่งที่สำคัญที่สุดที่นักนิเทศศาสตร์จะต้องระลึกอยู่เสมอก็คือ แม้จะรวมตัวทางวิชาการกับศาสตร์ ใดแต่ในมุมมองแบบนี้ก็จะต้องเด่นชัด คือนักนิเทศศาสตร์จะต้องมองทุกอย่างด้วยเลนส์การสื่อสารเพื่อ รักษาอัตลักษณ์ของนิเทศศาสตร์ให้คงไว้ได้อย่างยั่งยืน

ดังนั้นเพื่อสร้างความยั่งยืนให้กับการสื่อสารเพื่อการพัฒนาตามแนวคิดข้างต้น คณะนิเทศศาสตร์และ นวัตกรรมจัดการ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ จึงได้จัดการประชุมวิชาการในหัวข้อ “นวัตกรรม การสื่อสารเพื่อพัฒนาอย่างยั่งยืน” เพื่อนำเสนองานวิจัยด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนา โดยมีมิติที่ ทำการศึกษาด้วยกันทั้งหมด 3 มิติ ครอบคลุมการพัฒนาทั้งด้านสังคม สุขภาพ และจิตใจ ได้แก่ มิติที่ 1 การ สื่อสารเพื่อพัฒนาชุมชน จาก ซึ่งประกอบด้วยงานวิจัย 5 เรื่อง โดยแบ่งเป็น งานวิจัย 4 เรื่องจากชุด โครงการวิจัย “การสื่อสารเพื่อการส่งเสริมการท่องเที่ยวตลาดน้ำในลุ่มน้ำภาคกลางอย่างยั่งยืน” และงานวิจัย เรื่องการใช้หลักการมีส่วนร่วมของประชาชนเพื่อการพัฒนาชุมชนที่ยั่งยืน มิติที่ 2 การสื่อสารเพื่อพัฒนา สุขภาพ จากชุดโครงการวิจัยเรื่อง “การสร้างสรรคพื้นที่สุขภาวะอย่างมีส่วนร่วมแบบยั่งยืน” ประกอบด้วย งานวิจัย 2 เรื่อง และมิติที่ 3 การสื่อสารเพื่อพัฒนาจิตใจ จากโครงการวิจัยเรื่องการแสวงหาข้อมูล ข่าวสารธรรมพุทธศาสนา การยึดหลักธรรมพุทธศาสนา และหลักเศรษฐกิจพอเพียงที่ส่งผลต่อความสุขของ ประชาชนในเขตกรุงเทพฯ เพื่อแลกเปลี่ยนองค์ความรู้ทางด้านนิเทศศาสตร์พัฒนากับทั้งบุคคลในแวดวง ทางด้านนิเทศศาสตร์กับบุคคลในแวดวงอื่นๆ ตามหลักการสร้างความยั่งยืนให้กับนิเทศศาสตร์เพื่อการพัฒนา ข้างต้น

ทั้งนี้ จากการนำเสนอของรศ.ดร.กำจร หลุยยะพงศ์ องค์กรปาฐก (keynote speaker) ในหัวข้อ “ก้าวที่ผ่านมาและก้าวต่อไปของการสื่อสารชุมชน” จากการนำเสนองานวิจัยด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนาทั้งหมด และจากการประชุมวิชาการหัวข้อ “ทิศทางนวัตกรรมการสื่อสารเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน” โดยผู้ทรงคุณวุฒิ สามารถสรุปการประชุมวิชาการเกี่ยวกับประเด็นการสื่อสารเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืนได้ 3 ประเด็นหลัก ได้แก่ ทิศทางของการสื่อสารเพื่อพัฒนาจากอดีต ทิศทางของการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการสื่อสารเพื่อพัฒนาในปัจจุบัน และทิศทางของการสื่อสารเพื่อพัฒนาที่ควรจะเป็นไปในอนาคต ดังนี้

### ทิศทางของการสื่อสารเพื่อพัฒนาจากอดีต

การศึกษาเกี่ยวกับการสื่อสารเพื่อพัฒนาที่ผ่านมามีการเปลี่ยนแปลงใน 2 ด้านคือ คือ ด้านแรก เป็นพัฒนาการของศาสตร์ด้านนิเทศศาสตร์พัฒนาการ ซึ่งมีการพัฒนา 3 ยุค นับจากยุคการพัฒนาแบบตะวันตก สู่อุคการพึ่งพิง และปัจจุบันเป็นการสื่อสารยุคใหม่หรือยุคทางเลือก และด้านที่ 2 เป็นด้านการขยายความหมายด้านชุมชน จากพื้นที่ชนบทสู่ความหมายชุมชนในจินตนาการ ดังนี้



#### 1. พัฒนาการของศาสตร์ด้านนิเทศศาสตร์พัฒนาการ

พัฒนาการของศาสตร์ทางด้านนิเทศศาสตร์พัฒนาการ หรือการสื่อสารเพื่อการพัฒนา (Development communication) ตามคำอธิบายของกาญจนา แก้วเทพและคณะ (2543) อธิบายว่า

ศาสตร์ทางด้านนี้มีการเปลี่ยนแปลงตามแนวคิดการพัฒนา 3 ยุค เริ่มจากยุคการสื่อสารเพื่อการพัฒนาในยุคแรก เมื่อที่ศาสตร์ทางด้านนี้เติบโตขึ้นหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ภายใต้สภาวะที่ประเทศต่างๆ โดยเฉพาะยุโรปมีการพัฒนาอย่างมาก การสื่อสารและการพัฒนาจึงเป็นการเลียนแบบตะวันตก ซึ่งก่อให้เกิดลักษณะการพึ่งพิงประเทศที่เรียกว่าพัฒนาแล้วของประเทศกำลังพัฒนาและประเทศด้อยพัฒนาจนกระทั่งกลายเป็นประเทศชายขอบ สื่อมวลชนในยุคนี้เป็นเพียงดัชนีชี้วัดการพัฒนาและมักจะมุ่งเน้นการสื่อสารแบบบนลงล่าง แต่อย่างไรก็ตามคุณูปการที่สำคัญของแนวคิดนิเทศศาสตร์เพื่อการพัฒนาในยุคนี้ก็คือการทำให้เกิดการพัฒนาแนวคิดถัดมา อาทิ แนวคิดการสื่อสารสองจังหวะหรือแนวคิดการสื่อสารนวัตกรรม ยุคที่ 2 เป็นยุคการสื่อสารเพื่อการพัฒนา ยุคนี้การสื่อสารเพื่อการพัฒนาเริ่มมีการตั้งคำถามว่าการสื่อสารที่ผ่านมาก่อครอบงำจากตะวันตก ทำให้เกิดจักรวรรดินิยมสื่อ ซึ่งยังคงมองการสื่อสารแบบบนลงล่าง คือจากโลกตะวันตกที่พัฒนาและครอบงำมายังโลกตะวันออก อีกทั้งยังคงมองเพียงปัจจัยภายนอกและลืมนองปัจจัยภายในประเทศอยู่ ยุคที่ 3 เป็นยุค การสื่อสารเพื่อพัฒนาในยุคใหม่หรือยุคทางเลือก ซึ่งปฏิเสธการพัฒนาแบบตะวันตกและเริ่มมองว่าการพัฒนาที่มีความหลากหลายและวางอยู่บนความคิดแบบพื้นที่พื้นที่ คือ แต่ละประเทศย่อมมีการพัฒนาที่ไม่เท่ากันและมีดัชนีชี้วัดที่ต่างกัน การพัฒนาเริ่มมอบอำนาจให้กับคนในชุมชนและชุมชน สำหรับการสื่อสารจึงถือเป็นการพลิกมิติใหม่จากการสื่อสารแบบบนลงล่าง สู่อการสื่อสารแบบทุกทิศทาง การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม และการเน้นกลยุทธ์การสื่อสาร

## 2. การขยายความหมายด้านชุมชน

ความหมายของ “ชุมชน” ในยุคแรกจะเน้นการรวมตัวของผู้คนบนพื้นที่และมีการแลกเปลี่ยนกัน หากแต่ในยุคหลังก็มีข้อโต้แย้งว่าชุมชนจำเป็นหรือไม่ที่ต้องมีพื้นที่ ดังนั้น ในแง่ความหมายของชุมชนจึงมีการเปลี่ยนแปลงใน 2 ยุคด้วยกัน คือ ชุมชนแบบเดิมเป็นชุมชนเชิงกายภาพและเป็นชุมชนที่เน้นพื้นที่ ซึ่งในนิยามความหมายส่วนนี้มักจะเน้นพื้นที่ “ชนบท” เป็นหลัก ซึ่งนักวิชาการบางสายเพิ่มเติมนิยามไปถึงชุมชนในเชิงอุดมคติ หรือเรียกว่า “ชุมชนนิยม” และนำไปสู่การพัฒนาแนวคิด “ประชาสังคม” เป็นลำดับ ต่อมาเกิดการนิยามความหมายชุมชนแบบใหม่โดยลตมิตีเชิงกายภาพแต่เน้นการรวมตัวเชิงจิตใจหรือในจิตนาการ ชุมชนจึงไม่จำเป็นต้องมีพื้นที่อีกต่อไป อาทิ กลุ่มชาติพันธุ์ ชุมชนคนพลัดถิ่น/ชุมชนข้ามพรมแดน ชุมชนเสมือน ซึ่งชุมชนเหล่านี้นักวิชาการมองว่าเกิดจากการขาด (เพื่อน) และคนในชุมชนต้องการเติมเต็มในสิ่งที่ไม่มี

สำหรับการศึกษาชุมชนในความหมายใหม่ ประกอบด้วย การศึกษาชุมชนในฐานะพื้นที่การสื่อสาร การศึกษาชุมชนในฐานะพื้นที่ความหมาย การศึกษาชุมชนในฐานะพื้นที่อัตลักษณ์ และการศึกษาชุมชนในฐานะพื้นที่เสมือน กล่าวคือ

ชุมชนในฐานะพื้นที่เสมือน

ชุมชนในฐานะพื้นที่การสื่อสาร

- (1) สำนักบทบาทหน้าที่
- (2) แนวคิดเครือข่ายการสื่อสาร
- (3) แนวคิดพื้นที่สาธารณะ

## การศึกษาชุมชนใน ความหมายใหม่

### ชุมชนในฐานะพื้นที่อัตลักษณ์

- (1) สำนักปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์
- (2) สำนักวัฒนธรรมศึกษา

### ชุมชนในฐานะพื้นที่ความหมาย

- (1) สำนักปรากฏการณ์นิยม
- (2) สำนักสัญวิทยา
- (3) วาทกรรม

การศึกษาชุมชนในฐานะพื้นที่การสื่อสารนั้น นักนิเทศศาสตร์เริ่มจากการศึกษาของ (1) สำนักบทบาทหน้าที่ (functionalism) ศึกษาการทำหน้าที่ของการสื่อสารในชุมชน พัฒนามาสู่ (2) แนวคิดเครือข่ายการสื่อสาร (network of communication) ศึกษาเครือข่ายการสื่อสารในชุมชน และปัจจุบันมีแนวคิดที่น่าสนใจคือ (3) แนวคิดพื้นที่สาธารณะ (public space) เน้นการศึกษาการสื่อสารในฐานะ “พื้นที่” ในการให้คนมามีส่วนร่วมในการสนทนาแลกเปลี่ยนความคิด และมุ่งเน้นไปสู่การปฏิบัติหรือการแก้ไขปัญหา การศึกษาชุมชนในฐานะพื้นที่ความหมายนั้น การศึกษานี้จะมองชุมชนในเชิงความหมาย ซึ่งมีทั้งความหมายที่ชุมชนกำหนดเอง และความหมายที่ถูกสร้างขึ้น ประกอบด้วย (1) สำนักปรากฏการณ์นิยม (phenomenology) ที่สนใจการรับรู้ตีความหมายของมนุษย์ โดยมองว่าชุมชนสามารถประกอบสร้างความหมายผ่านสัญลักษณ์ต่างๆ ได้ และคนในชุมชนก็เรียนรู้ความหมายทำให้เข้าใจตรงกัน (2) สำนักสัญวิทยา (semiology) ที่มีจุดยืนแตกต่างกับกลุ่มแรก คือมองว่าความหมายเป็นสิ่งที่ถูกโครงสร้างกำหนดมาก่อนหน้าแล้ว มนุษย์/ชุมชนเป็นเพียงร่างทรงที่หยิบความหมายนั้นมาถ่ายทอดใหม่เท่านั้น (3) วาทกรรม (discourse) ที่เชื่อว่าการสื่อสารเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับ “อำนาจ” และ “ความรู้” ซึ่งมีส่วนคล้ายคลึงกับแนวคิดสัญวิทยา ที่มองว่า ภาษา/ความหมายมิได้เป็นเรื่องสร้างสรรค์ของมนุษย์/ชุมชน แต่เป็นสิ่งที่ถูกกำหนดขึ้น แต่จุดต่างคือ วาทกรรมเน้นมิติอำนาจและความรู้ที่ทำให้วาทกรรมดังกล่าวสามารถครอบงำมนุษย์และชุมชนได้อย่างเป็นธรรมชาติ (ไม่เกิดความขบถหรือสงสัยในอำนาจ) หากในอีกด้านหนึ่ง วาทกรรมก็มีการต่อสู้โต้แย้งได้เช่นกัน ต่อมาคือการศึกษาชุมชนในฐานะพื้นที่อัตลักษณ์ โดยมองชุมชนในฐานะตัวตนของชุมชน ประกอบด้วย (1) สำนักปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์ (symbolic interactionism) ให้ความสนใจการกระทำที่ตอบโต้ของบุคคลโดยเน้นกระบวนการทางจิตต่อความหมายสัญลักษณ์ต่างๆ ในชีวิตประจำวัน

(2) **สำนักวัฒนธรรมศึกษา (cultural studies)** สนใจการกำหนดความหมายและต่อสู้อำนาจของอัตลักษณ์หรือตัวตนของผู้คน ซึ่งมีอำนาจเข้ามาเกี่ยวข้อง แตกต่างจากกลุ่มอัตลักษณ์ที่ไม่ได้ในความสนใจมิติของอำนาจ อัตลักษณ์เป็นวาทกรรมที่อาจแปรเปลี่ยนได้ โต้แย้งได้ และมีได้มีหนึ่งเดียว อาทิ การศึกษาอัตลักษณ์แฟนคลับ (fan club) หรืออัตลักษณ์คนพลัดถิ่น (diasporas) สุดท้ายการศึกษา **ชุมชนในฐานะพื้นที่เสมือน (Virtual Community)** เป็นชุมชนแบบใหม่ที่ไม่ต้องการพื้นที่ในเชิงกายภาพแต่เป็นการรวมตัวกันในพื้นที่เสมือน เกิดขึ้นจากเทคโนโลยีดิจิทัล เพื่อตอบสนองความต้องการของเรื่องส่วนตัวและชุมชน แต่ในอีกด้านหนึ่งกลับมองว่า เป็นการสร้างสายสัมพันธ์เทียมและบางเบา

การศึกษาทั้งหมด แสดงให้เห็นว่า ศาสตร์นิเทศศาสตร์พัฒนาการมีการพัฒนาทั้งในแง่พัฒนาการความหมายและกระบวนการที่เกี่ยวกับการพัฒนา และพัฒนาการของความหมายและกระบวนการที่เกี่ยวกับการศึกษา ซึ่งสิ่งที่จะต้องพิจารณาเป็นลำดับต่อไปคือ ทิศทางของการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการสื่อสารเพื่อการพัฒนาในปัจจุบัน มุ่งไปสู่ทิศทางใดและสอดคล้องกับกระบวนการที่ดำเนินการสื่อสารเพื่อการพัฒนาของโลกหรือไม่

### **ทิศทางของการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการสื่อสารเพื่อการพัฒนาในปัจจุบัน**

ประเด็นเกี่ยวกับทิศทางของการศึกษาวิจัยด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่จะนำเสนอต่อไปนี้ เป็นเพียงการสรุปจากบทความวิจัย การนำเสนองานวิจัยด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนา และจากการเสวนาหัวข้อ “ทิศทางนวัตกรรมสื่อสารเพื่อพัฒนาอย่างยั่งยืน” โดยผู้ทรงคุณวุฒิในการเสวนาครั้งนี้เท่านั้น มิใช่การศึกษาจากงานวิจัยเกี่ยวกับการสื่อสารเพื่อการพัฒนาทั้งหมดในปัจจุบัน หากแต่ก็คงจะพอเป็นตัวอย่่างทิศทางของการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการสื่อสารเพื่อการพัฒนาได้พอสมควร ดังนี้

1. **นิเทศศาสตร์พัฒนาการมีการเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางที่ดีขึ้น** นับจากเริ่มต้นที่มีการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับนิเทศศาสตร์พัฒนาในประเทศไทย ตั้งแต่ปี พ.ศ. นับจาก พ.ศ. 2520 ที่มีการเปิดการเรียนการสอนการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จะเห็นได้ว่าการศึกษาและการวิจัยเกี่ยวกับนิเทศศาสตร์พัฒนาเป็นไปในทิศทางที่ดีขึ้น มีการวางกรอบการศึกษาที่ดี กล่าวคือ มีการนำการศึกษานิเทศศาสตร์ไปรวมกับศาสตร์อื่นๆ อาทิ การศึกษานิเทศศาสตร์ร่วมกับศาสตร์ทางด้านสุขภาพ การศึกษานิเทศศาสตร์ร่วมกับศาสตร์ทางการตลาด และการศึกษานิเทศศาสตร์ร่วมกับศาสตร์ทางด้านศาสนา จากการนำเสนอผลงานวิจัยในครั้งนี้ทั้ง 3 มิติ เป็นต้น
2. **ผลการวิจัยส่วนมากยังคงเป็นคำตอบแบบปลายเปิด** อย่างไรก็ตาม แม้จะมีการศึกษาวิจัยที่กว้างขวางมากขึ้น และมีการจุดประกายข้อค้นพบที่น่าสนใจ แต่สิ่งที่ยังต้องพัฒนาต่อไป คือ

การนำผลการวิจัยไปปรับใช้หรือสร้างเป็นรูปแบบ (Model) การพัฒนาให้กับชุมชน งานวิจัยยังคงเป็นลักษณะคำตอบแบบปลายเปิด กล่าวคือ การนำเสนอข้อพบผลงานวิจัยที่ผู้ใช้ต้องเลือกนำไปปรับใช้กับชุมชนเอง ยังไม่มีลักษณะเฉพาะเจาะจง และนำไปใช้ในเชิงนโยบายหรือขยายผลในด้านอื่นๆ

3. **การวิจัยที่เกี่ยวกับสื่อบุคคล** สำหรับข้อเสนอแนะของวิทยากรเกี่ยวกับประเด็นนี้นั้น วิทยากรเสนอว่า การใช้สื่อบุคคลในการพัฒนาอย่างยั่งยืนนั้นยังคงมีบทบาทน้อย โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระสงฆ์ที่ถือว่ามียศและมีความสำคัญอย่างยิ่งในทุกมิติของสังคมไทย อีกทั้งยังมีความเกี่ยวข้องกับการพัฒนาทุกๆ ด้าน นอกจากนี้ประเด็นการศึกษาเกี่ยวกับสื่อบุคคลทั้งหมดนั้นจะเห็นว่างานวิจัยโดยทั่วไปมักสนใจศึกษาเพียงตัวบุคคลหรือประวัติของบุคคล แต่ไม่มีการศึกษากระบวนการสร้างหรือกระบวนการเกิดขึ้นของสื่อบุคคล ซึ่งจะเป็ประโยชน์ในเชิงวิชาการเพื่อใช้เป็นต้นแบบในการพัฒนาสื่อบุคคลต่อไปในอนาคตมากกว่า
4. **การวิจัยที่มุ่งเน้นการศึกษาเกี่ยวกับสื่อใหม่** จากปัญหาที่เชื่อมโยงกับประเด็นก่อนหน้า เมื่อมีการเกิดขึ้นของสื่อใหม่ (New media) ทำให้นักวิจัยมองเห็นความใหม่และให้ความสำคัญกับ “ตัวสื่อ” ชนิดนี้อย่างชัดเจน ดังจะเห็นได้ว่า หัวข้องานวิจัยและวิทยานิพนธ์ในช่วง 2 ทศวรรษที่ผ่านมา จะมีการศึกษาประเด็นสื่อใหม่เป็นส่วนใหญ่ แต่ประเด็นที่น่าสนใจคือแม้ตัวสื่อที่ศึกษาจะเป็นสื่อใหม่ (นวัตกรรม) หากทว่าควรจะมีการตั้งคำถามว่า แนวคิด ทฤษฎี และวิธีการศึกษาเกี่ยวกับสื่อใหม่เหล่านี้ มีการพัฒนาปรับปรุงให้ใหม่ด้วยหรือไม่ ทั้งนี้เพราะสื่อใหม่เหล่านี้ มิได้ใหม่แต่เฉพาะ “ตัวสื่อ” เท่านั้น หากแต่ได้ใหม่ทั้งแบบจำลอง ใหม่ทั้งเป้าหมาย ใหม่ทั้งโครงสร้าง อำนาจระหว่างผู้ใช้ รวมทั้งใหม่ในการสร้างปัญหาแบบใหม่ๆ ฯลฯ ซึ่งเป็นประเด็นที่นักนิเทศศาสตร์ทุกแขนง รวมทั้งนิเทศศาสตร์เพื่อการพัฒนาจะต้องคำนึงถึงและให้ความสำคัญต่อไป
5. **การศึกษาการสื่อสารในชุมชนแบบใหม่** จากที่เกริ่นนำมาในเบื้องต้นนั้น จะเห็นว่าการศึกษาศาสตร์ด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนาในปัจจุบันนั้น มีการขยายขอบเขตของการศึกษาชุมชนไปยังชุมชนแบบใหม่ ที่ไม่ได้เน้นมิติเกี่ยวกับพื้นที่อีกต่อไป ซึ่งถือว่าเป็นการพัฒนาทางด้านการศึกษาในศาสตร์ด้านนี้ที่สำคัญอีกทางหนึ่ง หากแต่ประเด็นที่จะต้องพิจารณาคือการศึกษาศาสตร์ด้านการสื่อสารชุมชนแบบใหม่นั้น มักจะมองในมิติอำนาจของผู้คนยุคใหม่เป็นสำคัญ และอาจจะยังมิได้มุ่งเน้นมิติการพัฒนาเท่าที่ควร
6. **การให้ความสนใจบริบทเกี่ยวกับอาเซียน** ประเด็นนี้นั้น เนื่องจากเป็นที่ทราบกันดีว่าในปี พ.ศ. 2558 หรือ ค.ศ. 2015 ประเทศในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้มีข้อตกลงให้อาเซียนรวมตัวเป็นชุมชนหรือประชาคมเดียวกัน กลายเป็นอาเซียนหรือสมาคมประชาชาติแห่งเอเชียตะวันออกเฉียง

เฉิงใต้ (ASEAN : The Association of South East Asian Nations) เพื่อเพิ่มอำนาจในการ ต่อรองและเพิ่มขีดความสามารถในการแข่งขันในเวทีระหว่างประเทศ และเพื่อให้ได้มาซึ่ง ผลประโยชน์ร่วม อันหมายถึงการพัฒนาประเทศในภูมิภาคไปพร้อม ๆ กัน ของประเทศสมาชิก ทั้งหมด 10 ประเทศ ได้แก่ ไทย อินโดนีเซีย มาเลเซีย ฟิลิปปินส์ สิงคโปร์ บรูไนดารุสซาลาม เวียดนาม พม่า ลาว และกัมพูชา ซึ่งจะเห็นว่ก่อตั้งวันที่ 8 สิงหาคม พ.ศ. 2510 ที่เริ่มก่อตั้ง อาเซียน จนกระทั่งถึงปัจจุบัน การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการสื่อสารเพื่อการพัฒนาของกลุ่มประเทศ อาเซียนหรือประเทศสมาชิกในกลุ่มประเทศอาเซียนยังคงมีอยู่น้อยมาก

7. การนำงานวิจัยประยุกต์ใช้จริงในพื้นที่ ประเด็นนี้เป็นปัญหาที่มีมายาวนานของช่องว่างระหว่าง โลกวิชาการกับโลกของความเป็นจริง ทั้งนี้สำหรับมิติของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่ไม่ได้อยู่ใน ข้อยกเว้น จะเห็นว่างานวิจัยทางด้านนี้ในประเทศไทยยังขาดการนำไปใช้เพื่อการพัฒนาท้องถิ่น หรือชุมชนอย่างแท้จริง นักวิจัยมองชุมชน พื้นที่ และคนในชุมชนเป็นเพียงกลุ่มตัวอย่างในการ วิจัย เมื่อเข้าไปเก็บข้อมูลมาใช้ในการวิจัยแล้วก็ถือว่าหมดหน้าที่และไม่มี ความข้องเกี่ยวกับ ซึ่งถือว่าเป็นแนวความคิดที่ผิดอย่างยิ่ง โดยเฉพาะการศึกษาทางด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนา ที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อแสวงหาแนวทางในการพัฒนาอย่างยั่งยืน ความรู้ที่ได้จึงไม่ควรเป็นเอกสาร หรือตำราทางวิชาการที่วางขึ้นทิ้งไว้ในห้องสมุดของสถาบันใดสถาบันหนึ่งเท่านั้น แต่ควรที่จะ นำไปใช้ในการพัฒนาชุมชนได้อย่างแท้จริง

สรุปทิศทางของการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการสื่อสารเพื่อการพัฒนาในปัจจุบัน จะเห็นว่าแม้ในทศวรรษ การพัฒนาการจะมีการเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางที่ดีขึ้น นับจากเริ่มต้นที่มีการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับทศวรรษ การพัฒนาในประเทศไทย หากแต่จะเห็นว่าผลการวิจัยส่วนมากยังคงเป็นคำตอบแบบปลายเปิด ที่ยังไม่สามารถ นำผลการวิจัยไปปรับใช้หรือสร้างเป็นรูปแบบ (Model) การพัฒนาให้กับชุมชนได้ ประกอบกับประเด็น การศึกษาที่ยังขาดในแง่กระบวนการสร้างหรือกระบวนการเกิดขึ้นของสื่อบุคคล การมุ่งการศึกษาเกี่ยวกับสื่อ ใหม่ (New media) เพียง “ตัวสื่อ” โดยไม่ได้ให้ความสำคัญกับ แนวคิด ทฤษฎี และวิธีการศึกษาแบบใหม่ การศึกษาการสื่อสารในชุมชนแบบใหม่ที่ยังมองข้ามมิติของการพัฒนา การให้ความสนใจบริบทเกี่ยวกับ อาเซียนยังมีน้อย และยังคงขาดการนำงานวิจัยประยุกต์ใช้จริงในพื้นที่ เหล่านี้ยังคงเป็นประเด็นที่นักทศวรรษ การศึกษาเพื่อการพัฒนาจะต้องตระหนักและให้ความสำคัญในการศึกษาวิจัย เพื่อให้วงการทศวรรษ การศึกษาเพื่อการพัฒนา พัฒนาต่อไปอย่างยั่งยืน

**ทิศทางของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่ควรจะเป็นไปในอนาคต**



แม้ดูเหมือนว่าศาสตร์ทางด้านนิเทศศาสตร์พัฒนาการของไทย ยังคงมีจุดบกพร่องที่ต้องพัฒนาและประสบกับปัญหาในบางส่วนดังที่ได้กล่าวมาแล้วในหัวข้อทิศทางของการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการสื่อสารเพื่อการพัฒนาในปัจจุบันนั้น แต่วิทยากรและผู้เชี่ยวชาญก็ได้ทิ้งไว้เพียงประเด็นคำถาม และชี้ให้เห็นถึงปัญหาเท่านั้น หากแต่ได้นำเสนอแนวทางแก้ไขไว้อย่างน่าสนใจ ซึ่งจะขอนำเสนอในหัวข้อทิศทางของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่ควรจะเป็นไปในอนาคต ดังนี้

- 1. การเปลี่ยนกระบวนทัศน์เรื่องการพัฒนา** ประเด็นนี้ถือเป็นประเด็นสำคัญและเป็นประเด็นแรกที่จะต้องแก้ไข เพราะที่ผ่านมานั้นนักนิเทศศาสตร์เพื่อการพัฒนา มักจะมองว่าพัฒนาหมายถึงแค่ทำให้ดีขึ้นเท่านั้น โดยที่ไม่ได้พิจารณาว่าค่าที่ดีขึ้นหรือพัฒนาขึ้นนั้น “ใครก้าวหน้า” และ “ก้าวหน้าอย่างไร” และมักจะเป็นการศึกษาที่มองถึงแต่ผลลัพธ์ (Output) คือมองว่าชุมชนหรือสังคมนั้นๆ มีการพัฒนาแล้ว โดยที่ไม่ได้มองต่อไปจากนั้นว่าการพัฒนานั้นจะอยู่ต่อหรือทำให้ยั่งยืนอย่างไร ซึ่งนักนิเทศศาสตร์พัฒนาการจะต้องปรับเปลี่ยนวิธีคิดและกระบวนทัศน์ (Paradigm) เกี่ยวกับการพัฒนาในเบื้องต้น เพื่อการตั้งข้อคำถามการวิจัย การเก็บข้อมูลวิจัย และการสรุปผลการวิจัยโดยใช้แนวคิด ทฤษฎีใหม่ๆ ที่สอดคล้องกับกับปรากฏการณ์ใหม่ๆ ของสังคมเพื่อการเสริมสร้างพลัง และขับเคลื่อนสังคมอย่างแท้จริง
- 2. การขยายขอบข่ายของคำว่านวัตกรรม** จากเดิมที่มักจะมองว่านวัตกรรม หมายถึง “สิ่งใหม่” หากแต่ในความจริงแล้วปัจจุบันความหมายของคำว่านวัตกรรมมีการขยายความออกไปดังที่ได้กล่าวมาแล้ว นวัตกรรมจึงไม่จำเป็นต้องเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นมาใหม่เสมอไป แต่อาจจะเป็นสิ่งที่เก่ามาจากที่อื่น แต่เป็นสิ่งใหม่ในชุมชนนั้นๆ หรือเป็นสิ่งที่เก่าในชุมชนที่มีการบริหารจัดการหรือเปลี่ยนแปลง พัฒนารูปแบบให้แปลกไป ซึ่งหากนักนิเทศศาสตร์พัฒนาการมีการขยายขอบเขตของคำว่านวัตกรรมออกไปแล้ว คำว่านวัตกรรมสื่อก็จะขยายความหมายออกไปอย่างกว้างขวาง และนักนิเทศศาสตร์พัฒนาเองก็จะมีสื่อที่สามารถนำมาเลือกใช้ในการพัฒนาอีกมากมายที่เหมาะสมกับชุมชนและพื้นที่อย่างแท้จริง ไม่จำกัดอยู่แค่สื่อใหม่หรือนวัตกรรมใหม่ๆ ตามแบบอย่างตะวันตก ซึ่งอาจจะไม่สามารถใช้ได้ในพื้นที่ชุมชนและสังคมแบบไทย
- 3. การตระหนักถึงบทบาทของชุมชนเสมือน (Virtual community)** นับจากการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ของคำว่าพัฒนา มาสู่การขยายความหมายของคำว่านวัตกรรม ประเด็นต่อไปคือการขยายความหมายของคำว่าชุมชน ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่านอกจากความหมายของคำว่านวัตกรรมที่ขยายออกไปนั้น ความหมายของคำว่าชุมชนก็มีการขยายออกไปเช่นกัน จากเดิมที่นักนิเทศศาสตร์พัฒนายึดชุมชนในมิติของพื้นที่ มาเป็นการรวมตัวของชุมชนที่ลดมิติพื้นที่

และยอมรับการรวมตัวกันมิติทางด้านจิตใจ ซึ่งเป็นชุมชนที่มีบทบาทอย่างยิ่งในสังคมปัจจุบัน ดังนั้นหากนักนิเทศศาสตร์พัฒนาขยายความหมายของคำว่าชุมชน และให้ความสำคัญกับชุมชน เสมือนเพื่อเป็นทางเลือกในอีกมิติหนึ่งแล้ว คำถามงานวิจัยและข้อค้นพบงานวิจัยก็จะเป็น การศึกษาที่ตอบคำถามเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางสังคมในปัจจุบันได้อย่างแท้จริง

**4. การให้ชุมชนได้มีส่วนร่วมในการวิจัยอย่างแท้จริง** นอกจากการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ เกี่ยวกับการพัฒนาแล้ว เพื่อให้งานวิจัยที่การนักวิจัยมีการพัฒนาอย่างแท้จริงแล้ว นักวิจัยควรที่ ปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์เกี่ยวกับวิธีการวิจัยด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนาอย่างจริงจังอีกด้วย กล่าวคือ นักวิจัยไม่ควรมองคนในชุมชนเป็นแค่กลุ่มตัวอย่าง (Object) ที่ต้องการศึกษาเพียง เท่านั้น แต่นักวิจัยควรที่จะเปิดโอกาสให้คนในชุมชนได้มีส่วนร่วมในการสร้างความหมาย และมีส่วน ร่วมในการสร้างองค์ความรู้ควบคู่กันไปด้วย โดยนักวิจัยควรให้ความสำคัญกับมุมมองของ การตีความ และการให้ความหมายแบบคนวงใน (Emic view) มากกว่าตัวนักวิจัยเองที่ตีความ และให้ความหมายแบบคนวงนอก (Etic view) กระบวนการวิจัยจะต้องเริ่มจากการสร้างความ ไว้วางใจให้เกิดขึ้นระหว่างกันระหว่างนักวิจัยและชุมชน จากนั้นผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย (Stakeholders) ทั้งภายใน และภายนอกจะต้องร่วมปรึกษาหารือถึงปัญหานำวิจัยที่ชุมชน ประสบหรือจะต้องเร่งแก้ไขโดยด่วน สำหรับวิธีการที่น่าสนใจในขั้นตอนนี้คือการใช้ สุนทรียสนทนา (Dialogue) ในการพูดคุย การแลกเปลี่ยนความหมาย (Shared meaning) และ การทำความเข้าใจซึ่งกันและกัน (Mutual understanding) หลังจากนั้นเมื่อได้ปัญหานำวิจัย แล้ว ในขั้นตอนของการวิจัยชุมชนก็ควรจะต้องเข้ามามีส่วนร่วมและมีบทบาทในการร่วมพัฒนา และสร้างองค์ความรู้ด้วยตนเอง และชุมชนต้องสามารถกำหนดรูปแบบการใช้สื่อเพื่อพัฒนาชุมชน หลังจากนั้นเมื่อการวิจัยเสร็จสิ้นนักวิจัยจะต้องมีการคืนความรู้ให้ชุมชน และให้คนในชุมชนเป็นผู้ สะท้อนว่างานวิจัยนั้นมีคุณค่ามากน้อยเพียงใด จึงจะถือเป็นการวิจัยของชุมชน โดยชุมชน และ เพื่อชุมชนอย่างแท้จริง

**5. การออกแบบการสื่อสารแบบบูรณาการสื่อ** การสื่อสารเพื่อการพัฒนาต้องออกแบบการสื่อสาร (Communication by design) โดยต้องออกแบบตั้งแต่เริ่มต้น ต้องรู้ว่าชุมชนอยากได้อะไร ชุมชนมีจุดอ่อนตรงไหน ปัญหาคืออะไร และต้นทุนหรือศักยภาพที่ชุมชนมีคืออะไร สรุปคือการ ให้ความสำคัญกับทุนเดิมที่ชุมชนมีอยู่ และแสวงหาแนวทางให้ชุมชนคงอัตลักษณ์ (Identity) ของ ตนไว้ท่ามกลางกระแสโลกาภิวัตน์ที่เปลี่ยนไปนั่นเอง ซึ่งในยุคปัจจุบันนักวิจัยส่วนมากมักจะ คำนึงถึงสื่อใหม่หรือสื่อออนไลน์เป็นสำคัญ ทั้งที่ในความเป็นจริงแล้วอาจจะไม่เหมาะหรือไม่ สามารถเข้าถึงชุมชนได้ ดังนั้นทางออกของปัญหาคือการที่นักวิจัยจะต้องคำนึงถึงว่าชุมชนใช้สื่อ

อะไรเป็นหลัก และพยายามวางแผนการสื่อสารโดยใช้ลักษณะของการบูรณาการสื่อทั้งสื่อเก่า และสื่อใหม่ เพราะแต่ละสื่อย่อมมีข้อดีและข้อเสียที่แตกต่างกัน ประเด็นสำคัญคือเราควรพิจารณาด้วยว่าผู้รับสารทุกคนไม่ได้เป็นผู้รับสารที่กระตือรือร้น (Active audience) และที่สำคัญรูปแบบในแต่ละพื้นที่นั้นมีความแตกต่างกัน ดังนั้นการบริหารจัดการผู้ส่งสาร (Sender) ตัวสาร (Message) ช่องทาง (Channel) และผู้รับสาร (Receiver) ควบคู่กัน จึงจำเป็นและสำคัญอย่างยิ่ง

6. **ความร่วมมือทางวิชาการ** งานวิจัยทางด้านนิเทศศาสตร์เพื่อการพัฒนา นั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการสร้างความร่วมมือทางวิชาการ เนื่องจากนักนิเทศศาสตร์พัฒนาจะต้องนำความรู้ทางด้านนิเทศศาสตร์ไปผนวกรวมกับความรู้ทางด้านต่างๆ เพื่อพัฒนาชุมชนในมิตินั้นๆ โดยใช้การสื่อสารเข้าไปมีส่วนในการพัฒนา ดังนั้น นักนิเทศศาสตร์พัฒนาจึงจะต้องมีความรู้ทั้งในมิติของการตลาด สุขภาพ ศาสนา การเกษตร การบริหาร การเมือง การปกครอง วัฒนธรรม มานุษยวิทยา เป็นต้น ซึ่งนอกจากจะเป็นความร่วมมือเพื่อสร้างองค์ความรู้ในการวิจัยแล้ว การรวมตัวทางวิชาการเช่นนี้จะสามารถสร้างความยั่งยืนให้กับนิเทศศาสตร์พัฒนาการให้สามารถดำรงอยู่ได้ในสังคม เนื่องจากการยึดโยงกับศาสตร์อื่นๆ อย่างแนบแน่นอีกด้วย อย่างไรก็ตาม ประเด็นที่สำคัญคือนักนิเทศศาสตร์พัฒนาการจะต้องไม่ลืมนมูมองทางวิชาการของศาสตร์ตัวเองในการศึกษาวิจัย เพื่อดำรงอัตลักษณ์ของศาสตร์ให้คงไว้ภายใต้การบูรณาการของสหวิชา
7. **การให้ความสนใจข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย** สุดท้ายสำหรับการศึกษาวิจัยทางด้านนิเทศศาสตร์พัฒนาการ นักวิจัยควรจะให้ความสนใจกับข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย และเชิงสถาบันด้วย กล่าวคือ ผลการวิจัยต้องสามารถนำไปสู่นโยบายที่จะต่อยอดโดยใช้ชุดความรู้จากผลการวิจัย เพราะอย่างไรก็ตามการพัฒนานั้นจะต้องเกี่ยวข้องกับนโยบายของรัฐอย่างไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ ดังนั้นหากนักวิจัยให้ความสำคัญในการเสนอแนะผลงานวิจัยอันทรงคุณค่าและเป็นการพัฒนาอย่างแท้จริง จนกระทั่งสามารถผลักดันสู่ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายซึ่งเป็นร่มใหญ่ของการพัฒนาประเทศชาติและชุมชนได้ ก็จะสามารถทำให้นโยบายการพัฒนาชุมชนเป็นนโยบายที่มีประโยชน์และสอดคล้องกับความต้องการของชุมชนอย่างแท้จริง ซึ่งถือเป็นคุณประโยชน์อย่างยิ่งในการศึกษาวิจัยเพื่อพัฒนาสังคม

สรุปทิศทางของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่ควรจะเป็นไปในอนาคตนั้น นักนิเทศศาสตร์พัฒนาการควรจะต้องเปลี่ยนกระบวนทัศน์เรื่องการพัฒนาโดยเพิ่มมิติของการมองความก้าวหน้าว่าเป็นความก้าวหน้าของใครและก้าวหน้าอย่างไรเพื่อให้คำว่าพัฒนาหรือทำให้ดีขึ้นนั้นตอบสนองความต้องการของชุมชนอย่างแท้จริง อีกทั้งจะต้องเพิ่มมิติของการพัฒนาว่าไม่ใช่แค่เห็นถึงผลลัพธ์ที่เกิดขึ้น แต่ผลนั้นจะดำรงต่อไปอย่างยั่งยืนเช่นไร

อีกด้วย นอกจากนี้ก็ควรที่จะขยายขอบข่ายของคำว่านวัตกรรมและขยายขอบเขตของชุมชน เพื่อให้เกิดคำถามงานวิจัยและข้อค้นพบงานวิจัยที่สอดคล้องกับปรากฏการณ์ทางสังคม รวมทั้งการให้ชุมชนได้มีส่วนร่วมในการวิจัยอย่างแท้จริง นอกจากการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์เกี่ยวกับการพัฒนาแล้ว เพื่อให้งานวิจัยมีการพัฒนา เริ่มตั้งแต่การตั้งคำถามงานวิจัย การดำเนินการวิจัย การนำงานวิจัยไปใช้ และการสะท้อนผลงานวิจัย โดยเครื่องมือการสื่อสารที่สำคัญคือการออกแบบการสื่อสารแบบบูรณาการสื่อโดยยึดต้นทุนและความต้องการของชุมชนเป็นหลัก ทั้งนี้ก็วิจัยเองก็ต้องสร้างความร่วมมือทางวิชาการกับศาสตร์ด้านอื่นๆ เพื่อเป็นกลไกในการคงอยู่ของศาสตร์ทางด้านนิเทศศาสตร์อย่างยั่งยืนต่อไป และต้องไม่ลืมที่จะผลักดันงานวิจัยสู่ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายเพื่อสร้างคุณค่าให้กับงานวิจัยในระดับมหภาคต่อไป

กล่าวมาถึงส่วนนี้จะเห็นว่าการพูดถึงหัวข้อ “นวัตกรรมการสื่อสารเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน” เป็นหัวข้อที่ค่อนข้างกว้างขวางและซับซ้อน ประกอบด้วยมิติต่างๆ มากมาย ทั้งในแง่ของการทับซ้อนระหว่างพื้นที่ทางวิชาการของศาสตร์ต่างๆ และการทับซ้อนของพื้นที่ทางความคิดของคำต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง ซึ่งมีการเดินทางมาเป็นระยะเวลาพอสมควร ย่อมมีการเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางใดทิศทางหนึ่งอยู่ตลอดเวลา และนั่นก็คือความหมายที่แท้จริงของการพัฒนา คือจะต้องไม่หยุดนิ่ง และมีการเปลี่ยนแปลง แม้จนกระทั่งถึงวันนี้ และดังข้อสรุปที่ผ่านมาก็ยังไม่สามารถบอกได้ว่ามันคือทิศทางที่ถูกต้องและยั่งยืนแล้วหรือไม่สำหรับการสื่อสารและการพัฒนา หากแต่ถือเป็นทิศทางที่ผู้เชี่ยวชาญหลายๆ ทั้งลงมติว่าถือเป็นคำตอบที่ใช้ได้ดีที่สุดในปัจจุบัน ทั้งนี้ก็ถือเป็นหน้าที่ของนักนิเทศศาสตร์พัฒนาการในการค้นหาคำตอบว่ามันเป็นจริงเช่นนั้นหรือไม่ และหากไม่ใช่ทิศทางที่ควรจะดำเนินต่อไปนั้นควรจะเป็นเช่นไรในอนาคตของการพัฒนาการสื่อสารเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืนต่อไป